

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान व चळवळींचा मराठी साहित्यावरील परिणाम

प्रा. डॉ. सुभाष कदम

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

मराठी साहित्यात आज विविध वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झालेले आहेत. याची सुरुवात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर झाली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील मराठी साहित्य लेखकांविषयी विचार केला तर ते एक विशिष्ट वर्गातील होते. पुणे, मुंबई इत्यादी मोठ्या शहरांत राहणारे होते. त्यांची जगण्याची व जीवनानुभव घेण्याची पद्धत भिन्न होती. त्यांच्या लेखनाच्या प्रेरणा भिन्न होत्या. 1945 नंतर साहित्य लेखनाच्या प्रेरणा बदलल्या. दुसरे महायुद्ध, सिगमंडफ्राईडचा मानसशास्त्रीय विचार, कार्लमाक्स यांचा साम्यवादी विचार, आइन स्टॉईनचा भौतिकशास्त्रातील अनु-रेणुमधील शक्तीचा सिद्धांत, विज्ञानाचा पाश्चात्य देशात झालेला विकास व त्यांचा भारतीय जीवनावर झालेला परिणाम, विज्ञानातून तंत्रज्ञानाचा विकास, औद्योगिकीकरण, शहराची भरमसाठ वाढ यांच्या प्रभावातून व परिणामातून 1945 चे मराठी साहित्य बदलत गेले आणि याच काळात भारताला 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले.

1947 नंतर भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला. महाराष्ट्रातही शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार स्वातंत्र्यानंतर झाला. 1956 ला भाषावार प्रांतरचना झाली. मराठी भाषिकांचे एक स्वतंत्र राज्य असावे म्हणून संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ निर्माण झाली. याचा परिपाक म्हणून 01 मे 1960 रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. राज्य सरकारने शिक्षणाचा प्रसार केला. यासाठी गावागावांत प्राथमिक व माध्यमिक शाळांची निर्मिती केली. शासनाच्या शिक्षणाच्या प्रयत्नासोबतच काही समाजसुधारकांनीही शिक्षणामध्ये योगदान दिले. कर्मवीर भाऊराव पाटील, यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करून शिक्षण गावा-गावापर्यंत पोहचविले. तसेच बापुसाहेब साळुंके यांनी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. अशा कितीतरी संस्था महाराष्ट्रात उदयास आल्या. त्याचवेळी डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना 1948 मध्ये केली. या संस्थेअंतर्गत मुंबई आणि औरंगाबाद येथे महाविद्यालये व वसतिगृह निर्माण केले. या महाविद्यालयातून दलित समजातील तरुणांनी शिक्षण घेतले आणि ही केंद्र दलित चळवळीचे केंद्र बनली. म्हणून दलित साहित्याच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. दलित साहित्याच्या निर्मितीमागील इतर प्रेरणांचाही अभ्यासक उल्लेख करतात. यामध्ये तथागत गौतमबुद्ध, संत कबीर, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा जोतिबा फुले-सावित्रीबाई फुले, यांचीही प्रेरणा मानली जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गौतम बुद्ध, संत कबीर व महात्मा फुले यांना गुरु मानले होते. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आंबेडकरांच्या जीवनावर आणि विचारप्रणालीवर होताच पण आंबेडकरांच्या कार्य-कर्तृत्वातून दलित साहित्याची चळवळ निर्माण झाली. म्हणून दलित साहित्याच्या निर्मितीमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान कोणीही नाकारू शकत नाही.

भारतीय समाज मनच्या मनस्मृतीत आणि वर्णव्यवस्थेच्या साखळीत बांधला गेला होता. या जोखडामध्ये समाजाला ठेवण्याचे कार्य हिंदूधर्मव्यवस्थेतील कर्मट लोकांनी केले. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र ही समाजाची वर्णव्यवस्था होती. यातील शुद्र समाजाला दुःखद आणि प्रशुप्रमाणे वागणूक दिली जात होती. याच्या विरुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चळवळ उभी केली. यासाठी आंबेडकरांनी विविध सत्यगृह व वैचारिक लेखन केले, त्यातून आंबेडकरी चळवळ उभी राहिली. त्यामुळे दलित समाजाला आत्मभान व स्वत्वाची जाणीव झाली. शिका-संघटित व्हा-संघर्ष करा!, शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो पेईल ता गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असा संदेश आंबेडकरांनी दिल्यामुळे दलित समाजातील तरुणात आत्मभान आले. आणि तो हिंदू धर्मव्यवस्थेतील कर्मट व्यवस्थेविरुद्ध बंड करून उठला. याविषयी डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "स्वातंत्र्योत्तर

कालखंडातील एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रवाह म्हणून दलित साहित्याचा विचार अपरिहार्यपणे करावा लागतो. दलित साहित्याचे उर्जाकेंद्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मानवी स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान हे आहे. ह्या क्रांतीकारी तत्त्वज्ञानाचे जीर्ण मनुष्यताविरोधी मूल्ये, माणसाचे अवमूल्यन व प्रतिमाहनन करणारे धर्मग्रंथ व त्यातील विचार नाकारले. सर्व प्रकारचे शोषण नाकारले आणि समताधिष्ठित समाजरचना, मानवी स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्यायमूल्य स्वीकारले. ही नवी मानसिकता होती. नवी आयडेंटिटी होती. दलित साहित्य याच नव्या अस्मितेचे वाहक होते व आहे. दलित साहित्यातून नव्या वाङ्मयीन जाणिवा व नव्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती प्रकट झाल्या. कविता, कथा, नाट्य, कादंबरी, आत्मकथन, वैचारिक व संशोधनपर लेखन इत्यादी नवी मुद्रा घेऊन ते मराठी साहित्यवि वात प्रतिष्ठित झाले."

डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी दलित साहित्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतीकारी कार्यातून आणि वैचारिक अधिष्ठानातून निर्माण झाले आहे असे म्हणतात. दलित साहित्याची एक प्रमुख प्रेरणा म्हणून डॉ. बाबासाहेबांचा उल्लेख करावा लागतो. मराठीमध्ये दलित साहित्याचा प्रवाह 1960 नंतर प्रखरपणे मराठी साहित्यात अधोरेखित किंवा ठळकपणे दिसू लागतो. दलित साहित्याच्या प्रेरणांचा विचार केल्यास विविध विचारवंत साहित्यिक आपल्या काव्यातून, कथातून आंबेडकरांच्या कार्यकर्तृत्वाचा गौरव करतात. तेव्हा केवळ दलित म्हणून जन्म घेतलेले व लिहिलेले ते दलित साहित्य नाही तर आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानातून उदयास आलेल्या नव्या विद्रोही जाणिवांचे जे साहित्य तेच दलित साहित्य होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्त्व हे बहुआयामी आणि अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या बहुविध कार्याचा प्रभाव मराठीतील दलित साहित्यावर पडला. त्यांच्या कार्याचे आपणांस विभाग करावे लागतील. त्यामध्ये हिंदू धर्मव्यवस्थेच्या नावाखाली व वर्णव्यवस्थेच्या नावाखाली दलित समाजाची होत असलेली पिळवणूक पाहून त्यांनी समाजामध्ये समता, स्वातंत्र्य व न्याय मिळावा, अस्पृत्त्वाची प्रथा दूर व्हावी म्हणून चळवळी उभ्या केल्या. त्यासाठी आंदोलन व उपोषण केले. त्यामध्ये महाड येथील चवदार, तळ्याचा सत्यागृह, नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेश, अस्पृश्यांना राखीव मतदार संघ मिळावे म्हणून

केलेला सत्यागृहइत्यादी कितीतरी आंदोलने त्यांनी उभी केली आणि या आंदोलनात दलित समाज मोठ्या संख्येने सहभागी झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आंदोलने आणि विचार अस्पृश्यांच्या शेवटच्या झोपडीपर्यंत नेण्यासाठी शाहिरांनी प्रयत्न केले. आंबेडकरांच्या आंदोलनामुळे शाहिरांना आत्मभान आले. समाजभान आणि आत्मभान राखूनच दलित शाहिरांनी आपली कवने लोकमनावर बिंबवली. त्यांनी जुण्यापरंपरेतील इष्काची लावणी लिहली नाही. किंवा लोकरंजन म्हणून लिहिले नाही. लोकजागृतीची बांधिलकी स्वीकारूनच त्यांनी आंबेडकर निष्ठा व्यक्त केली. यामध्ये भाऊ फक्कड, हरिभाऊ तोरणे, केरूबुवा गायकवाड, केरूजी घेगडे, रामचंद्र हरि बनसोडे, भीमराव कर्डक, अर्जुन हरी भालेराव अशा अनेक दलित शाहिरांनी आंबेडकरांच्या विचारासाठी शाहिरी गायली. परंपरागत शाहिरांची परंपरा त्यांनी नाकारली. पूर्वी गणेशाला प्रथम नमन केले जायचे. या शाहिरांनी आपले मार्गदाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यकर्तृत्वाला नमल केले. या जलाशयातून आंबेडकरांच्या दलित मुक्तीलढ्यांची, राजकीय आणि सामाजिक हक्काच्या जाणिवेची, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, याची मागणी केली. अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, विटाळ, हिंदू धर्मग्रंथ हे शाहिरांच्या उपहासाचे विषय बनले. 1950 नंतरही शाहिरांनी लेखन चालूच ठेवले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दुसरे महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे समाजप्रबोधन करण्यासाठी त्यांनी लेखन केले. दलित, पिडीत, शोषित समाजात प्रबोधन निर्माण करणे ही त्यांची लेखनदृष्टी होती. त्यांनी धर्म व धर्मग्रंथांची चिकित्सा केली. सवर्ण आणि वर्णव्यवस्थेखाली अस्पृश्यांची कशी पिळवणूक केली जाते याची पुनः पन्हा जाणीव करून दिली. त्यांनी 1920 नंतर मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता या आपल्या पत्रांतून विचारप्रवर्तक असे लेखन केले. सामाजिक क्रांतीसाठी प्रथम समाजात वैचारिक क्रांती हवी लागते, असे त्यांचे मत होते. आज समाजव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता, साहित्य, संस्कृती, इतिहास, शिक्षण, अर्थकारण, राजकारण या विषयांवर त्यांचे लेखन आहे. आणि विशेषतः त्यांनी इंग्रजी लेखन येत असताना इंग्लंडमध्ये शिक्षण घेतले असताना सर्वात जास्त लेखन मराठीमध्ये केले. या लेखनातून त्यांनी समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बुद्धिप्रामाण्यवाद याचा पुरस्कार केला. याचा प्रभाव मराठी साहित्यावर पडला.

आंबेडकराच्या लेखनाचा अन्वयार्थ तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव मराठी दलित साहित्यावर पडला. हीच दलितसाहित्य लेखनाची प्रेरणा होय. मराठीत भारतीय धर्मग्रंथांची चिकित्सा करणारे भरपूर लेखन झाले. यातून मराठी दलित साहित्यातूनही आंबेडकरांच्या स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बुद्धिप्रामाण्यवाद याचा पुरस्कार केला. प्रा. दि. मा. खैरकर, ना. रा. शेंडे, खैरमोडे, रा. ठ. इंगळे, दीनबंधू, शेगावकर, हि. ल. कोसारे, शंकरराव खरात, वसंत रत्नाकर गणवीर, रावसाहेब कसबे, गंगाधर पानतावणे, ताराचंद्र खांडेकर, यशवंत मनोहर, रा. का. क्षीरसागर, नामदेव ठसाळ, रामनाथ चव्हाण, उत्तम कांबळे, धनराज डाहाट, अरुण कांबळे, रा. ग. जाधव इत्यादी अनेक अभ्यासक विचारांची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा पुरस्कार करणारे ग्रंथ लिहिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या विचारांचे सर्व सार अनेक लेखांमधून, ग्रंथांमधून केले. त्यांनी भारत स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधान निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. भारतीय लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी आंबेडकरांच्या योगदानाबद्दल आपल्याकडे त्यांच्या गौरवासाठी शब्दच नाहीत. त्यांनी वृत्तपत्रातून, भारतीय राज्यघटनेतून व सामाजिक चळवळीतून समाजप्रबोधन केलेच त्याशिवाय त्यांच्याकडील आणखीन महत्त्वपूर्ण गुण म्हणजे वक्तृत्व, त्यांनी आपल्या जीवनामध्ये अशी कितीतरी भाषणे केली असतील ज्याचा प्रभाव सर्वसामान्यांवर खूप पडला. साध्या आणि सरळ भाषेमध्ये त्यांनी भाषणे केली. त्यांनी राजकारणातही सक्रीय सहभाग घेतला. स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. स्वातंत्र्यानंतर लोकशाहीच्या सर्वोच्च सभागृहात म्हणजे लोकसभेत अस्पृश्यांचे प्रतिनिधित्व केले. अस्पृश्यांचे प्रश्न मांडले. या सर्वांचा प्रभाव पडून दलित समाजातील तरुण जागृत झाला. त्यांना आत्मभान आले. त्यांनी साहित्यलेखनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मांडले. मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, शाहिरी, काव्य, आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारातून लेखन झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माची चिकित्सा केली आणि हिंदू धर्म मानसाला माणूस म्हणून वागवत नाही. म्हणून 1956 मध्ये लाखो अनुयायासोबत धर्मपरिवर्तन केले आणि बौद्धधर्माची दीक्षा घेतली. आज बौद्ध धर्म भारतात गौतमबुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार, तत्त्वज्ञान

आचरण करणारा धर्म आहे. या सर्व विचारप्रवाहाचा, सामाजिक चळवळीचा, वैचारिक लेखनाचा प्रभाव मराठी दलित साहित्य लेखनावर आहे. नामदेव ठसाळ, केशव मेश्राम, वामन निंबाळकर, त्र्यंबक सापकाळे, दया पवार, यशवंत मनोहर, ज. वि. पवार, अर्जुन डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर इत्यादी कवींनी कवितेच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन लेखन केले. दलित समाजाच्या वेदना मांडल्या, अनिष्ट प्रथेविषयी नकार दिला. आणि अन्यायग्रस्त रूढीविषयी विद्रोह निर्माण केला. दलित आत्मकथनातून दलित समाजातील दुःख मांडले. प्र. ई. सोनकांबळे, दया पवार, माधव कोंडविलकर, लक्ष्मण माने, शंकरराव खरात, कुमुद पावडे, उत्तम बंडूतुप, नानासाहेब झोडगे, मुक्ता सर्वगोड, शरणकुमार लिंबाळे, बेबी कांबळे, लक्ष्मण गायकवाड इत्यादींनी आत्मकथनातून मराठी दलित साहित्याची एक वेगळी ओळख निर्माण केली. एकूणच मराठी साहित्यामध्ये दलित साहित्याची चळवळ निर्माण झाली ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झाली. हे सर्व मराठीतील अभ्यासक समीक्षकांना मान्य करावेच लागलं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्माण केलेली दलित चळवळीचे प्रतिबिंब दलित साहित्याच्या चळवळीतून उमटले व मराठी साहित्य यातून समृद्ध झाले.

संदर्भ सूची

1. जाधव रा. ग. (संपा.)— मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड 7, भाग चाथा), महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे
2. काळे अक्षयकुमार— अर्वाचित मराठी काव्यदर्शन, पा. ना. बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर
3. अडसूळ टी. पी.— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य
4. जाधव रा. ग.— निळी पहाट : मराठी दलित साहित्याची मीमांसा
5. मनोहर यशवंत— दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप
6. फडके भालचंद्र— दलित साहित्याची प्रकाशयात्रा
7. डांगळे अर्जुन (संपा.)— दलित साहित्य : एक अभ्यास